

УДК 930.2:334.73.012.34(477.8):355.355(430“1941/1944”
DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/his.2022.54.11606>

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА КООПЕРАЦІЯ В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1944)

Андрій АФТАНАС

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра нової та новітньої історії зарубіжних країн
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: aftanas1995@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5480-6144>

У статті розглянуто розвиток західноукраїнського кооперативного руху в період нацистської окупації. На основі архівних матеріалів, опублікованих документів, повідомлень преси проаналізовано головні етапи відбудови кооперативної мережі, в ході якої вдалось відновити роботу усіх довоєнних осередків. Поновлення діяльності кооперативів відповідало інтересам нацистських властей, які мали на меті використати їх для ефективного збору сільськогосподарської продукції. Тому лояльне ставлення окупаційної адміністрації і не перешкоджання процесу активної розбудови кооперативної мережі вкотре продемонструвало її значущість передусім в економічному плані. Крім того, заслуговує на увагу висвітлення ролі банківсько-кредитних установ, фінансова підтримка яких дозволила у короткі терміни відновити роботу багатьом кооперативним об'єднанням.

Окреслено організаційно-правові засади функціонування кооперативних спілок, а саме: процедуру створення і порядок реєстрації товариств, прийняття статуту, визначення ступеня соціальної захищеності працівників. Окремо акцентовано увагу на проблемі підготовки нових кадрів, оскільки в роки радянської окупації частина кваліфікованих робітників або залишила територію східногалицьких теренів й перебралась до “польського” Генерального Губернаторства, або ж була репресована. З огляду на це важливим є висвітлення реакції окупаційних органів влади усіх рівнів на проведення такого роду навчальних курсів. Попри жорсткий контроль з боку нацистської адміністрації, провід Ревізійного союзу українських кооперативів здійснював послідовну політику в питанні продовольчого забезпечення краю, надавав всебічну матеріальну підтримку малозахищеним верствам населення. Водночас очільники кооперативного руху вживали істотних заходів щодо уникнення відправки своїх працівників на примусову роботу в Німеччину. Реалізація окреслених здобутків була можлива завдяки виваженій позиції і політиці кооперативного керівництва, в основі яких поєднувалися принципи декларованої лояльності окупаційній адміністрації та дистанціювання від міжвидомчих суперечок.

Ключові слова: Західна Україна, нацистська окупація, кооперативний рух, Ревізійний союз українських кооперативів, контингент, система преміювання.

Постановка проблеми. Стабільний економічний розвиток завжди вважався однією з головних характеристик міцності тієї чи іншої держави. Для вітчизняного контексту важливим є перейняття досвіду діяльності української кооперації, яка протягом десятиліть відстоювала й виражала господарські інтереси населення. З огляду на історичні умови розвитку кооперації на українських теренах

актуальним на сьогодні залишається вивчення особливостей функціонування західноукраїнської кооперації в роки німецької окупації. В складних умовах нацистського управління кооперативний рух залишався вірним справі підтримки соціально-економічного достатку в краї, що, безсумнівно, заслуговує на фахову оцінку.

Соціально-економічні процеси на західноукраїнських теренах в роки Другої світової війни неодноразово ставали предметом розгляду вітчизняних і зарубіжних вчених. Вагомий внесок у вивчення історії української кооперації зробив діаспорний науковець Ілля Витанович¹, праця якого носить узагальнювальний характер, не втративши своєї актуальності й досі. Питанню діяльності кооперативних спілок, їхньої участі у справі господарської самооборони краю присвятила свою увагу Оксана Вербова². Не менш цінною є розвідка Зоряни Мокринської³, у якій дослідниця висвітлила особливості ведення бухгалтерського обліку та звітності споживчими кооперативами створеного 1939 р. нацистами на території центрально-східної частини Польщі Генерального Губернаторства (далі – ГГ), здійснила порівняльну характеристику функціонування українського і польського кооперативних рухів. Крім того, певні аспекти досліджуваної теми знайшли своє відображення у працях Володимира Кучера та Галини Стефанюк⁴, Франка Гольчевського⁵.

Основу *джерельної бази* дослідження складають матеріали державних архівів Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської областей, частина з яких вперше введена до наукового вжитку. Це насамперед документи, що дозволяють окреслити правові засади функціонування кооперативних спілок, вирішення ними кадрових проблем. Цінним джерелом є також опубліковані збірники документів, відомості періодичних видань.

Метою публікації є розкриття особливостей розвитку західноукраїнської кооперації в період німецької окупації, виокремлення основних напрямів її діяльності.

Виклад основного матеріалу. З початком Другої світової війни Західна Україна опинилась у складі СРСР. Такому перебігу подій передували попередні німецько-радянські домовленості, підсумком яких стало укладення пакту

¹ Ілля Витанович, *Історія українського кооперативного руху: із праць Історично-Філософської Секції НТШ*. (Нью-Йорк: Товариство української кооперації, 1964), 624.

² Оксана Вербова, “Західноукраїнська кооперація в умовах нацистської окупації”, *Агросвіт* 9 (2012): 16–21.

³ Зоряна Мокринська, “Бухгалтерський облік та звітність у кооперативах Генерального губернаторства в 1939–1944 роках”, *Економічна наука* 4 (2021): 115–121.

⁴ Володимир Кучер, Галина Стефанюк, “Окупаційний режим в дистрикті ‘Галичина’”, *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття* (Київ: Наукова думка, 2011), 392–412.

⁵ Франк Гольчевський, “Відтінки сірого: роздуми про єврейсько-українські та німецько-українські стосунки в Галичині”, *ШОА в Україні: історія, свідчення, увічнення*, за редакцією Рея Брандона та Венді Лауер. (Київ: Дух і Літера, 2015), 163–220.

Молотова-Ріббентропа 23 серпня 1939 р. На щойно приєднаних територіях запроваджувалась нова система управління. Швидким темпом здійснювалась націоналізація різних форм власності й житлового фонду. Не оминув цей процес і кооперативні об'єднання, які зазнали істотних матеріальних збитків у ході одержавлення їхнього майна⁶.

Радянізація західноукраїнських земель супроводжувалась репресіями щодо населення з боку правоохоронних структур. Значна частина громадсько-політичних діячів, представників інтелігенції перебравалась до ГГ, яку створили німці на території колишньої Польщі. На цих теренах у червні 1940 р. нацистське керівництво дозволило організувати Український центральний комітет (далі – УЦК), який відповідав за освітнє, суспільне й господарське життя українців у ГГ, перебуваючи водночас під пильним контролем органів влади. Саме за сприяння УЦК і його голови Володимира Кубійовича вдалось відновити діяльність кооперації⁷. Станом на березень 1941 р. у межах ГГ діяло 995 кооперативних товариств⁸.

Після наступу на СРСР західноукраїнські землі окупували німецькі війська. У серпні 1941 р. ці терени приєднали до складу ГГ під назвою Дистрикт “Галичина” із центром у Львові. Місцеве населення сподівалося, що нова влада з розумінням поставиться до державницьких устремлінь українців. Однак таких настроїв більшості галичан не поділяло вище нацистське керівництво, яке не визнало Акту відновлення Української Держави й арештувало лідерів ОУН(б)⁹.

Ставлення окупаційної влади як до політичних, так і господарських ініціатив українців можна простежити із численних звітів служби безпеки (*Sicherheitsdienst*, далі – СД). У повідомленні від 31 липня 1941 р. висловлювалися побоювання щодо можливого зосередження усіх секторів економіки в руках українців, позаяк це не відповідало інтересам Німеччини. Нацистські чиновники, як йшлося далі у донесенні, повинні одноосібно контролювати кожен галузь господарства. Місцеві кадри могли отримати допуск лише до нижчих адміністративних посад у державних інституціях¹⁰.

⁶ “Народна торгівля. Відновлення діяльності нашої відомої кооперативної установи”, *Українські щоденні вісті* 31 (1941), 3.

⁷ Ілля Витанович, *Історія українського кооперативного руху: із праць Історично-Філософської Секції НТШ*. (Нью-Йорк: Товариство української кооперації, 1964), 501.

⁸ Володимир Кубійович, “Українці в Генерал-губернаторстві. Підсумки праці Українського Центрального Комітету”, *Вільне слово* 20 (1941), 2.

⁹ Надія Барановська, “Військово-політична тактика і стратегія ОУН у 1939–1941 рр.”, *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Держава та армія* 809 (2014): 125–126; Детальніше про державотворчу діяльність ОУН(б) в роки Другої світової війни див.: Іван Патриляк, “Встань і борись! Слухай і вір...”: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.). (Львів: Часопис, 2012), 592.

¹⁰ “Politische Übersicht, с. Generalgouvernement, 31.07.1941”, *УПА в світлі німецьких документів. Кн. 3: червень 1941 – травень 1943*, за ред. Петра Потічного. (Торонто: Літопис УПА, 1991), 63.

Попри провал політичних планів, соціально-економічне життя в краї поступово активізувалось. Уже на наступний день після окупації Львова німцями Іван Мартюк очолив групу осіб, що складалася з колишніх працівників “Центросоюзу”, яка взялася до організаційного відновлення української сільськогосподарської кооперації¹¹. На початку липня 1941 р. місцева преса інформувала громадськість про поновлення роботи усіх найбільших довоєнних осередків й діяльності Ревізійного союзу українських кооперативів (далі – РСУК)¹². Його повноваження як контролюючого органу згодом поширилися і на об’єднання, які діяли на території Люблінського й Краківського дистриктів¹³.

Організаційна структура РСУК будувалась за попереднім довоєнним принципом. Основу становили чотири українські осередки, кожен з яких відповідав за окремих напрям: “Центросоюз” був головною торговельною інституцією для хліборобських кооперативів, “Маслосоюз” – для молочарських кооперативів, “Народна торгівля” – для міської споживчої кооперації, а “Центробанк” – для кредитних установ. Керівником РСУК обрали Юліяна Павликовського¹⁴, який обстоював думку про дотримання нейтралітету у відносинах із владою. За його словами, “[...] кооператива не є покликана проводити політичні лінії, або ставати сама собою кузницею політичної думки. Це не є завданням кооперації. Політична боротьба нищить кооперацію в її коріні і слабить господарський розвиток кооператив, а тим самим вплив кооперації на правильний розвиток народу”¹⁵. Таким чином глава РСУК прагнув здобути лояльність німецьких чиновників в обмін на проведення самостійної внутрішньої політики.

Сподівання керівництва української кооперації на автономію швидко розвіялись, коли нацистські урядовці передали частину місцевих кооперативних підприємств приватним німецьким спілкам. До того ж кредитну кооперацію підпорядкували Управлінню банківського нагляду в Кракові, молочарську – Обласному союзу молочної й масляної господарки, а сільськогосподарську – Центральній сільськогосподарській станиці дистрикту¹⁶. Влада розглядала ці органи самоорганізації насамперед як інструмент для збирання сільськогосподарської продукції, призначеної годувати Німеччину¹⁷. Виходячи

¹¹ Оксана Вербова, “Західноукраїнська кооперація в умовах нацистської окупації”, *Агросвіт* 9 (2012): 17.

¹² “Повідомлення українських установ”, *Вільне слово* 2 (1941), 4.

¹³ “Українська кооперація наладне працю”, *Львівські вісті* 42 (1941), 3.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО), ф. р-191 (Скалатське повітове товариство кооперативів, м. Скалат Тернопільського округу дистрикту “Галичина”), оп. 1, спр. 5 (Циркуляри ревізійного союзу кооперативів у Львові), арк. 29.

¹⁶ Ілля Витанович, “Кооперація. Українська кооперація на Західних Землях”, *Енциклопедія українознавства. Загальна частина (ЕУ-І)*, т. 3, доступно 23 вересня 2021, <http://litopys.org.ua/encycl/eui107.htm>

¹⁷ Франк Гольчевський, “Відтінки сірого: роздуми про єврейсько-українські та німецько-українські стосунки в Галичині”, 190.

з цього міркування, нацистські чиновники вирішили дотримуватись гнучкого курсу в питанні контролю за діяльністю кооперативів. Тому відтермінували ідею встановлення жорсткого комісарського нагляду за кожною централею на користь поглиблення співпраці кооперативних об'єднань із офіційними державними установами й виникнення між ними довірчих відносин¹⁸.

РСУК проводив активну роботу над відновленням діяльності кооперативів, які в роки радянської окупації припинили своє існування чи були націоналізовані. Першочергово передбачалось виконати ретельний аудит й інвентаризацію кожного кооперативного об'єднання, укомплектувати наглядові ради та управи¹⁹. Однак темпи цього процесу затягнулись. Станом на листопад 1941 р. значна частина кооперативних товариств, переважна більшість з яких припадала на колишні радянські спілки, не була офіційно зареєстрована в державних органах й функціонувала нелегально²⁰. Саме тому до кінця поточного року Організаційні відділи Окружних і Повітових союзів кооператив мали простежити за завершенням юридичного оформлення усіх наявних об'єднань, а їхні списки подати до РСУК²¹.

Основним правовим документом існування кооперативів в роки війни виступав статут товариства, ухвалений на зборах його членів. Якщо бракувало підписів усіх представників наглядової ради й управи під текстом статуту кооперативи, РСУК міг відхилити прохання про його реєстрацію²². Надалі подавався запит до Відділу харчування і сільського господарства дистрикту з метою отримання офіційного дозволу на відкриття²³. Після цього залишалось придбати спеціальну реєстраційну картку²⁴, яку видавала громада на кожне окреме підприємство і склад, якими володіла кооператива. Від обов'язкового викупу реєстраційних карт звільнялись кредитові кооперативи, що були інституціями дрібного кредиту, а також кооперативи праці. Вартість залежала від місцевості, де функціонував кооператив, та його виду (торговельний або промисловий). Так, місто Львів зарахували до другої "кляси" (групи), всі інші міські громади – до третьої, а сільські округи – до четвертої. У разі відсутності реєстраційної картки чи несвоєчасній її купівлі на кооператив чекала грошова кара або закриття підприємства і складу²⁵.

¹⁸ *Diensttagebuch des deutschen Generalgouverneurs in Polen 1939–1945*. (Stuttgart: DeutscheVerlags-Anstalt, 1975), 437–438.

¹⁹ "Повідомлення українських установ", *Вільне слово* 2 (1941), 4.

²⁰ ДАТО, ф. р-191, оп. 1, спр. 5 (Циркуляри ревізійного союзу кооперативів у Львові), арк. 2.

²¹ Там само, арк. 8.

²² Там само, арк. 61.

²³ ДАТО, ф. р-191, оп. 1, спр. 5, арк. 101.

²⁴ Зоряна Мокринська, "Бухгалтерський облік та звітність у кооперативах Генерального губернаторства в 1939–1944 роках", *Економічна наука* 4 (2021): 118.

²⁵ ДАТО, ф. р-191, оп. 1, спр. 5, арк. 11.

Фінансова підтримка діяльності кооперативів у дистрикті здійснювалась за сприяння банківських установ. Головна інформація з цього питання містилась у об'їзнику РСУК від 9 жовтня 1941 р., положення якого регулювали процедуру надання коштів:

“[...] Центробанк кредитує кооперативні центральні у Львові, Окружні і Повітові кооперативи, промислові кооперативи у Львові і кредитову кооперацію. Українбанки кредитують приватний промисл, торгівлю, ремесло, сільськогосподарський промисл, міські і сільські торговельні кооперативи свого району діяльності, як також обслуговує кредитом місцеве населення свого округу. Українські райфайзенки кредитують селянські господарства свого району діяльності”²⁶.

Однак на практиці траплялись випадки порушень норм фінансування. Особливо це стосувалось кредитування Українбанками Окружних і Повітових союзів кооператив²⁷, а також виділення значних сум тим організаціям, які не становили господарської цінності для забезпечення армії²⁸. До цієї категорії належали ювелірні заклади, антикварні лавки, крамниці, які займались продажем парфумів, музичних інструментів тощо²⁹.

Підставами для отримання кредиту виступали як наявність власного уділового (статутного) капіталу, від розміру якого залежало рішення про надання коштів, так і кількість членів кооперативи. Щодо останнього, то пропонувалось заохочувати селян вступати до свого місцевого торговельного чи сільськогосподарського товариства³⁰. З цією метою проводилась низка агітаційно-пропагандистських заходів, частина з яких носила відверто дискримінаційний характер. Так, у одному з об'їзників “Народної торгівлі” зазначалось, що тільки членам кооперативи, які заплатили цілий пай, могли продавати неприділові товари, потрібні їм для домашнього вжитку³¹.

Після поновлення роботи РСУК взявся за вирішення кадрової проблеми, оскільки гостро відчувався брак кваліфікованих спеціалістів. Фахова підготовка передбачала проведення вишкільних курсів різних напрямів як на окружному, так і повітовому рівнях³². Участь у них можна було взяти при успішній здачі вступного іспиту й наявності рекомендації від кооперативної або іншої громадської організації³³. Саме тому перевага при відборі на навчання надавалась тим

²⁶ ДАГО, ф. р-191, оп. 1, спр. 5, арк. 7.

²⁷ Там само, арк. 1.

²⁸ ДАГО, ф. р-191, оп. 1, спр. 1 (Циркуляри і розпорядження фінансового відділу Генерал-губернаторства в Кракові щодо податкових та інших питань), арк. 12.

²⁹ Там само, арк. 29.

³⁰ Там само, арк. 5.

³¹ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛЮ), ф. р-74 (“Народна торгівля”, Крайовий споживчий кооператив у Львові), оп. 1, спр. 6 (Циркуляри “Народної торгівлі” щодо формування списків членів кооперативів, квартальних фінансових звітів, проведенні зборів та ін.), арк. 33.

³² “Кооперативні курси”, *Львівські вісті* 57 (1941), 4.

³³ “Кооперативні кадри”, *Українські щоденні вісті* 30 (1941), 3.

кандидатам, які вже мали попередній досвід роботи³⁴. Контролюючі функції здійснював спеціально створений при організаційному відділі РСУК Осередок кооперативних курсів, будівля якого знаходилась у Львові на вул. Миколая, 16 (нині вул. Грушевського)³⁵.

Особливу вагу керівництво РСУК приділяло перекваліфікації інструкторів. Ті працівники кооперативів, які не встигли скласти відповідний профільний іспит до війни, зобов'язувались пройти вишкіл разом із новими кандидатами. Сам курс складався з таких предметів: теорія та історія кооперації; кооперативне право; організація кооперативних підприємств та торгівельна техніка, товарознавство, економічна географія та ін. Під час навчального процесу намагались поєднувати теорію й практику. Іспит проходив у формі перевірки конкретної кооперативи в присутності інспекторів-ревизорів, які оцінювали роботу курсантів³⁶.

Окремо варто зупинитись на питанні фінансової складової вишколу. Більшість курсів, на які проходив відбір, були платними. Так, до прикладу, ціна за один з таких вишколів становила 250 злотих³⁷. З огляду на тодішні реалії значна частина кооперативних працівників не могла самостійно сплатити необхідну суму, тому, ймовірно, відмовлялась від участі в них. За даними РСУК близько 23% запрошених слухачів вишколу для керівників й книговодів Українбанків не з'явилися на навчання у квітні 1942 р.³⁸

Підготовка спеціалістів вимагала наявності достатньою кількості фахової літератури. Попри заповнення керівництва у швидкому відновленні колишніх довоєнних бібліотек, курсанти стикались із їхнім дефіцитом. Зважаючи на це, президія РСУК ухвалила рішення створити так звані "мандрівні бібліотеки". Їх планували відправляти "*[...] в першу чергу Союзам, що переводять у себе курси для вишколу книговодів, щоби курсанти могли під час курсів користатися з бібліотеки*"³⁹. До того ж складною залишалась ситуація із харчуванням. Це підтверджується розпорядженням одного з обіжників РСУК, у якому йшлося про необхідність часткового забезпечення себе продуктами на період вишколу⁴⁰.

Ще одна проблема, з якою зіткнулись організатори кооперативних курсів, полягала у відмові місцевої влади видавати дозволи на їхнє проведення. Траплялись випадки, коли шкільні ради при окружних управліннях забороняли здійснювати вишкіл під приводом непоінформованості. Щоб уникнути подібних непорозумінь у майбутньому, РСУК зобов'язав кооперативні союзи заздалегідь

³⁴ ДАТО, ф. р-191, оп. 1, спр. 5, арк. 5.

³⁵ Там само, арк. 16.

³⁶ ДАТО, ф. р-191, оп. 1, спр. 5, арк. 36.

³⁷ Там само, арк. 54.

³⁸ Там само, арк. 85.

³⁹ Там само, арк. 36.

⁴⁰ Там само, арк. 99.

надсилати письмові прохання про проведення курсів до відповідного відділу, звідки ті відправляли до уповноваженого Державної кооперативної ради (далі – ДКР) в Кракові Сеппа Міллера. Останній же мав простежити, аби місцеві німецькі управлінці не чинили перепон для організації вишколів⁴¹.

Протягом перших місяців оплата працівникам кооперативної спілки здійснювалась у залежності від виручених коштів. Члени управи отримували суму в розмірі 2–2,5% від проданої продукції, а крамарі – 2–3%⁴². Такий порядок розрахунку діяв до прийняття місцевими властями спеціальної тарифної ординації, яка фіксувала сталу заробітну плату. Відповідно до неї штатні працівники кооперативи отримували щомісячну винагороду, а наймані – щотижневу. У випадку порушень положень тарифної ординації передбачались грошова кара або позбавлення волі⁴³.

Незважаючи на те, що окупаційна влада ретельно контролювала й фіксувала рівень заробітної плати, керівники кооперативів все ж могли добитися певного підвищення доходів для своїх підлеглих. Для цього необхідно було надіслати у відділ праці при уряді губернатора у Львові спеціальне прохання, в якому вказувались основні дані про особу, місце роботи, посаду, поточний дохід й обґрунтування підвищення грошової винагороди⁴⁴.

Окремо регулювалась сума виділення презенційних коштів (марок) для членів наглядової ради й контрольної комісії, які ті отримували на час інспекції певної установи чи відрядження. Розмір залежав від виду кооперативи: представникам від централей відводилось 100 злотих, окружним союзам – 60 злотих, повітовим – 50 злотих. Водночас покривались витрати на проїзд і нічліг⁴⁵.

У питанні запровадження соціального пакету для працівників кооператив окупаційна влада покликала на законодавство колишньої польської держави. Згідно із цими нормативними актами членам управи не передбачалась допомога, оскільки їхня праця не виходила за рамки статутних зобов'язань. За визначенням німецьких чиновників, робота в кооперативі *“[...] є для них побічним заняттям, яке приносить нижчий дохід, ніж їхнє головне (рільництво тощо). Тому [...] суспільним забезпеченням повинна бути охоплена верства працівників у загальноприйнятому значенні, тобто група несамотійних заробітчан”*⁴⁶.

З огляду на провал бліцкригу й переходу до затяжної фази війни нацистське керівництво вимушено переглянуло своє ставлення щодо використання

⁴¹ ДАГО, ф. р-191, оп. 1, спр. 5, арк. 97.

⁴² Там само, арк. 2.

⁴³ Там само, арк. 24.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф. р-61 (Районна молочарня м. Снятин дистрикту “Галичина”), оп. 1, спр. 2 (Циркуляри Генерального Губернаторства кооперативних спілок молокозаводу в м. Снятин), арк. 12.

⁴⁶ ДАГО, ф. р-191, оп. 1, спр. 5, арк. 27.

населення з окупованих радянських земель в економіці Райху. Ці зміни позначились на кадровій політиці кооперативних установ, які намагались вберегти своїх працівників від відправки на роботу в Німеччину⁴⁷. Для цього необхідно було подати до РСУК рекамацію, яка містила основну інформацію про особу й обґрунтування відмови від виїзду⁴⁸. Зазвичай місцеві кооперативи не впливали на прийняття рішень, оскільки підтвердити це посвідчення-прохання міг тільки німецький чиновник (крайсландвірт чи представник від централі). Це у свою чергу значно ускладнювало можливість дістати схвальну відповідь⁴⁹. Відтак більшість кооперативних працівників, які успішно пройшли комісійний огляд, відправляли до перехідного табору у Львові, звідки їх транспортували до Німеччини⁵⁰.

Попри численні перепони з боку місцевих німецьких чиновників, РСУК все ж домігся часткового результату. У липні 1943 р. уряд праці заявив про готовність позитивно владнати питання відправки українських кооператорів у Райх. Натомість ті службовці, які вже знаходились на роботі в країні, отримали потенційну можливість повернутися додому⁵¹.

Основне завдання кооперативів полягало у своєчасному зборі натурального податку (контингенту), розміри якого призначались для кожного повіту окремо. Повітове керівництво розподіляло його між волостями й селами. У селі під головуванням вїйта створювалась спеціальна “контингентна комісія”, котра відповідала за здачу продовольства⁵². Місцева преса повідомляла про успішні темпи збору продукції, зазначаючи, що більшість населених пунктів значно перевищили норму поставленого на них побору⁵³. Однак на практиці ситуація істотно різнилась. Через воєнні шкоди й сильну повінь, яка прокотилась теренами дистрикту восени 1941 р., показники здачі збіжжя залишались вкрай низькими. Селяни притримували у себе запаси продукції, аби уникнути голодної зими. З огляду на це німецька влада закликала кооперативи проводити активну роз’яснювальну роботу серед населення, наголошуючи на важливості дотримання усіх контингентних зобов’язань⁵⁴.

Щоб стимулювати здачу селянами продовольчого податку, німецька окупаційна адміністрація в дистрикті встановила за віддану сільськогосподарську продукцію певну державну ціну. Це мало створити видимість, що продукти не

⁴⁷ ДАГО, ф. р-191, оп. 1, спр. 5, арк. 31.

⁴⁸ Там само, арк. 109.

⁴⁹ Там само, арк. 128.

⁵⁰ Там само, арк. 129.

⁵¹ ДАІФО, ф. р-61, оп. 1, спр. 2 (Циркуляри Генерального Губернаторства кооперативних спілок молокозаводу в м. Снятин), арк. 6.

⁵² Володимир Кучер і Галина Стефанюк, “Окупаційний режим в дистрикті ‘Галичина’”, *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття*. (Київ: Наукова думка, 2011), 400.

⁵³ “Тверді обставини воєнного часу”, *Воля Покуття* 1 (1943), 5.

⁵⁴ ДАІФО, ф. р-61, оп. 1, спр. 2, арк. 1.

конфісковуються, а викупуваються⁵⁵. Періодичне підвищення цін на ті чи інші види збіжжя істотно не впливало на матеріальне становище селян⁵⁶. Відтак останні намагались самостійно збувати свої товари в місті, оминаючи посередників⁵⁷. Таким чином діяли і кооперативи, які продавали й закупували продукцію на вільному ринку за прийнятними цінами, не інформуючи про це державні органи. Подібного роду взаємодія свідчила про бажання підтримати галицьких селян у скрутний час, попри загрозу кари з боку влади⁵⁸.

Правовою підставою для проведення закупівлі сільськогосподарської продукції виступав спеціальний договір, який укладали усі окружні й повітові союзи кооператив із Хліборобською Централєю (*Landwirtschaftliche Zentralstelle*). У рамках такої співпраці кооперативи могли розраховувати на відшкодування коштів за перевезення контингенту, якщо дорога до державних заготівельних станиць перевищувала три кілометри⁵⁹. Загалом проблема доставки продукції до пункту здачі стояла вкрай гостро, оскільки бракувало необхідної кількості транспортних засобів. Через це кооперативам рекомендували по можливості забирати збіжжя з кількох населених пунктів одночасно⁶⁰.

Нацистська влада розробила механізм преміювання за своєчасно здані контингенти в Дистрикті “Галичина”. Зокрема, тим, хто до 10 листопада 1941 р. виконав повинність в обсязі 80%, або хто здав першим 50% контингенту до 15 жовтня вказаного року, призначали винагороду у вигляді взуття, мила, соди тощо⁶¹. Реалізацією премійних товарів серед населення займались кооперативи. Вони отримали дозвіл і на продаж певних видів премійної продукції: нафту, цукор, горілку, вартість за літр/кілограм яких становила 0,65, 1,53 і 8,50 злотих відповідно⁶². Крім того, закупівлю товарів першої необхідності, дефіцит яких був дуже відчутним, селяни могли здійснювати лише за виданими органами влади спеціальними талонами, що засвідчували виконання ними норм контингенту⁶³.

⁵⁵ Володимир Старка, “Нацистський окупаційний режим у східногалицькому селі 1941–1944 рр.”, *Волинь і волиняни у Другій світовій війні: збірник наукових праць*, упорядник Микола Кучерепа. (Луцьк: Волинський національний університет ім. Лесі Українки, 2012), 254.

⁵⁶ ДАГО, ф. р-191, оп. 1, спр. 4 (Циркулярні сільськогосподарських управлінь галицького дистрикту у Львові щодо питань заготівлі сільськогосподарської продукції), арк. 18.

⁵⁷ ДАІФО, ф. р-61, оп. 1, спр. 2, арк. 1.

⁵⁸ ДАІФО, ф. р-66 (Продовольчий кооператив “Будучність” в Микулинцях Снятинського уїзду), оп. 1, спр. 8 (Циркулярні вказівки повітового кооперативу в Снятині), арк. 17.

⁵⁹ ДАГО, ф. р-191, оп. 1, спр. 5, арк. 26.

⁶⁰ ДАІФО, ф. р-66, оп. 1, спр. 8 (Циркулярні вказівки повітового кооперативу в Снятині), арк. 20.

⁶¹ Галина Стефанюк, “Оподаткування населення Галичини та Волині в роки німецької окупації (1941–1944 рр.)”, *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки* 9 (2019): 86.

⁶² ДАІФО, ф. р-66, оп. 1, спр. 8, арк. 3.

⁶³ Олександр Перехрест, *Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище*. (Черкаси: ЧНУ ім. Богдана Хмельницького, 2011), 198.

На тлі військових невдач на сході німецькі власті посилили економічну експлуатацію на підконтрольних їм територіях. Поетапно збільшувались розміри натурального податку, жорсткішою ставала реакція у випадку непокори чи саботування розпоряджень місцевої адміністрації. Щодо роботи кооперативів, то пропонувалось призначити окремого службовця в якості постійного посередника між окружними (повітовими) органами влади й кожною управою. До кола його повноважень входили питання покращення комунікації між установами, а також перевірка за виконанням рішень, пов'язаних із заготівлею й задачею контингенту⁶⁴.

Діяльність української кооперації в дистрикті не обмежувалась лише напрямом сільськогосподарського й продовольчого забезпечення. Члени управ приймали активну участь у громадському житті краю, організовуючи благодійні заходи для вразливих категорій населення. Зокрема, частою була практика проведення дешевих обідів для незаможних мешканців міст⁶⁵. До того ж значну суму коштів РСУК виділив на “Фонд допомоги голодуючим Підкарпаття”⁶⁶.

Назагал, можна підсумувати, що діяльність західноукраїнської кооперації в роки окупації не виходила за рамки, встановлені новою адміністрацією. Нацистські чиновники розглядали форми місцевої самоорганізації як засіб для збору необхідних для Райху й Вермахту продукції. Утім, дотримання позиції нейтралітету у відносинах з владою позитивно позначилось на можливості відновлення колишньої довоєнної кооперативної мережі. В умовах жорсткого контролю й обмеженої автономії у прийнятті рішень проводу РСУК вдалось здійснити фахову підготовку нових кадрів, забезпечити рівномірний розподіл серед мешканців краю товарів першої необхідності, незважаючи на їхній відчутний дефіцит. Крім того, український кооперативний рух не стояв осторонь численних економічних проблем, надаючи фінансову й матеріальну підтримку найменш соціально захищеним категоріям населення.

REFERENCES

- Baranovska, Nadia. “Viiskovo-politychna taktyka i stratehia OUN u 1939–1941 rr.”, *Visnyk Natsionalnoho universytetu “Lvivska politekhnika”*. Derzhava ta armia 809 (2014): 122–127. (in Ukrainian).
- Golchevskiy, Frank. “Vidtinky siroho: rozdumy pro yevreisko-ukrainski ta nimetsko-ukrainski stosunky v Halychyni”, *ShOA v Ukraini: istoria, svidchennia. Uvichnennia*, za redaktsieiu Reia Brandona ta Vendi Lauer. Kyiv: Dukh i Litera, 2015. 163–220. (in Ukrainian).
- Kucher, Volodymyr i Stefaniuk, Halyna. “Okupatsiinyi rezhym v dystrykti “Halychyna”. *Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z XXI stolittia*. Kyiv: Naukova dumka, 2011. 392–412. (in Ukrainian).

⁶⁴ ДАТО, ф. р-191, оп. 1, спр. 5, арк. 108.

⁶⁵ “Що приносить день”, *Львівські вісті* 46 (1941), 3.

⁶⁶ ДАТО, ф. р-191, оп. 1, спр. 5, арк. 65.

- Mokrynska, Zoriana. “Bukhhalterskyi oblik ta zvitnist u kooperatyvakh Heneralnoho hubernatorstva v 1939–1944 rokakh”. *Ekonomichna nauka* 4 (2021): 115–121. (in Ukrainian).
- Starka, Volodymyr. “Natsystskyi okupatsiinyi rezhyim u skhidnohalytskomu seli 1941–1944 rr.”. *Volyn i volyniany u Druhii svitovii viini: zbirnyk naukovykh prac*. Uporiadnyk Mykola Kucherepa. Lutsk: Volynskyi natsionalnyi universytet im. Lesi Ukrainky, 2012. 251–258. (in Ukrainian).
- Stefaniuk, Halyna. “Opodatkuvannia naselennia Halychyny ta Volyni v roky nimetskoï okupatsii (1941–1944 rr.)”. *Naukovyj visnyk Skhidnoevropejskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Istorychni nauky* 9 (2019): 81–86. (in Ukrainian).
- Perekhrest, Oleksandr. *Ukrainske selo v 1941–1945 rr.: ekonomichne ta sotsialne stanovysche*. Cherkasy: ChNU im. Bohdana Khmelnytskoho, 2011. (in Ukrainian).
- Verbova, Oksana. “Zakhidnoukrainska kooperatsiia v umovakh natsystskoï okupatsii”. *Ahrosvit* 9 (2012): 16–21. (in Ukrainian).
- Vytanovych, Illia. *Istoriia ukrainskoho kooperatyvnoho rukhu: iz prats Istorychno-Filosofichnoi Sektsii NTSh*. Niu-Jork: Tovarystvo ukrainskoï kooperatsii, 1964. (in Ukrainian).

WESTERN UKRAINIAN COOPERATION DURING THE NAZI OCCUPATION (1941–1944)

Andrii AFTANAS

Ivan Franko National University of Lviv,
The Chair of Modern and Contemporary History of Foreign Countries
1 Universytetska str., Lviv 79000, Ukraine
e-mail: aftanas1995@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5480-6144>

The article examines the development of the Western Ukrainian cooperative movement during the Nazi occupation. On the basis of archival materials, published documents, press releases, the main stages of reconstruction of the cooperative network were analysed, during which it was possible to restore the work of all pre-war centres. The resumption of cooperatives was in the interests of the Nazi authorities, who intended to use them to collect taxes in kind. Therefore, the loyal attitude of the occupation administration to the active process of building a cooperative network and not hindering this process once again demonstrates its importance for Nazi officials. In addition, it is worth noting the role of banking and credit institutions, whose financial support has allowed in a short time to resume the work of many cooperatives. The organizational and legal principles of functioning of cooperative associations are outlined, namely: the procedure of legal registration of the company in the occupation departments, adoption of the charter, determination of the degree of social protection of employees.

Special attention is paid to the problem of training new staff, because during the Soviet occupation some of the skilled workers either left the territory of the East Galician territory and moved to the “Polish” Governor-General’s Office, or were repressed. In view of this, it is important to highlight the reaction of the occupying authorities at all levels to conducting such training courses. In the conditions of strict control and limited autonomy in decision-making of the RSUK leadership, it was possible to carry out professional training of new staff, to ensure equal distribution of basic necessities among the inhabitants of the region, despite their significant shortage. In this context, the role of cooperatives in

the collection of agricultural products, during which the law has been repeatedly violated, deserves attention. Thus, cooperatives sold and purchased products on the free market at reasonable prices without informing government agencies. This indicated a desire to support the local peasantry in difficult times, giving them the opportunity to improve their financial situation. In addition, the Ukrainian cooperative movement did not stand aside from numerous economic problems, providing financial and material support to the least socially protected categories of the population.

At the same time, the leaders of the cooperative movement took all measures to avoid sending their workers to forced labour in Germany. The realization of all the outlined achievements was possible due to the balanced position and policy of the cooperative leadership, which were based on the principles of declared loyalty to the occupation administration and distancing from interdepartmental disputes.

Keywords: Western Ukraine, German occupation, cooperative movement, Revision Union of Ukrainian cooperatives, contingent, bonus system.

Стаття надійшла до редколегії 20.03.2022

Стаття прийнята до друку 21.05.2022